

А.З.Казанбаева

Художественность лирики Тoleгена Айбергенова

В статье рассмотрена лингвистическая природа лирики Т.Айбергенова. Проанализированы авторские употребления, которые отличаются своеобразной манерой выражения национального языка. Определены их лексико-семантическое значение, стилистическая функция и особенности употребления в тексте. На основе лингвистического анализа лирики Т.Айбергенова охарактеризован художественный язык акына. Автором статьи определено особое место, которое занимает акын Т.Айбергенов в казахской поэзии.

A.Z.Kazanbayeva

Artistry of lyrics of Tolegen Aybergenov

In article the linguistic nature of lyrics of T.Aybergenov is considered. The author's uses which differ a peculiar manner of expression of national language are analyzed. Their lexico-semantic value, stylistic function and features of the use in the text are defined. On the basis of the linguistic analysis of lyrics of T.Aybergenov characterizes art language of the akyn. The author of article defines a special place which is taken by the akyn T.Aybergenov in the Kazakh poetry.

References

- 1 Musrepov F. *Time traces* // Will begin time traces with Avgey's stable, Almaty: Zhalyn, 1977, p. 353–363.
- 2 Balakayev M., Zhanpeisov E., Tomanov M. *Problems of the Kazakh literary language*, Almaty: Gylym, 1961, p. 85.
- 3 Syzdyk R. *Sil of the word*, Almaty: Sanat, 1997, p. 179.
- 4 Syzdykova R. *Word of Abay*, Almaty: Sanat, 1995, p. 8–28.
- 5 Aybergenov T. *Aruana — bauyr dunye*, Almaty: Atamura, 2003, p. 208.

ӘОЖ 81'

Е.Е.Түйте¹, А.А.Блялова², Л.Б.Қадырова³¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;²№ 66 жалпы білім беретін орта мектеп, Қарағанды;³Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

(E-mail: eldos_t_e@mail.ru)

Тілдің шығуы туралы теориялар

Мақалада тіл білімі ғылымы және оның қарастыратын негізгі мәселелері, адамзат баласы тілінің шығуы туралы теориялар берілген. Тіл жайында анықтамалар, оның негізгі қызметтері, ежелгі дәуірден бастап күні бүгінге дейінгі ғалымдардың тіл туралы айтқан ойлары, көзқарастары мен тұжырымдары жинақталып беріліп отыр. Дүниежүзі тілдерінің санына қатысты мәліметтер де келтірілді. Тілдер санының түрлі болуының себептері айқындалды.

Кілт сөздер: тіл, лингвистика, әлем тілдері, коммуникация, өлі тілдер, тірі тілдер, диалект, монолингвист, микролингвистика, металингвистика, тіл және қоғам, одағай, эмоция, ым-ишара, қоғамдық шарттасу теориясы.

Лингвистика (лат. *lingua* және гр. *tikos* — тіл туралы ілім, немесе тіл білімі) — предлингвистикадан, микролингвистикадан және металингвистикадан құралатын тіл туралы ғылым. Әлем тілдерінің құрылымын, әлеуметтік қызметін, тарихи дамуын және оның жалпы заңдылықтарын зерттейтін ғылым саласы. Адамзаттың сөйлеу тілі тіл білімінің негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Адамдар арасындағы өзара түсінісу құралы саналатын кез келген тіл адамзат үшін, қоғам үшін қызмет етеді. Адамзат баласы ерте заманнан-ақ өзіне ең қажетті құрал — тілдің ерекшеліктерін

білуге, ұғуға тырысқан. Соның нәтижесінде тіл туралы ілім пайда болған. Адамның сөйлеу тілі тіл білімінің ғана үлесі емес, ол психология, физиология, логопедия, т.б. ғылымдардың қарастыратын саласы. Тіл білімі жалпы және жеке болып бөлінеді, оны осылайша бөлу зерттеудің мақсаты мен нәтижесінен туындайды. Нақты бір тілдің (мысалы, қазақ) немесе туыстас тілдердің (мысалы, алтай, түркі тілдері) мәселелерін зерттеу жеке тіл білімінің үлесіне тиеді, ал жалпы адам баласының тілінің шығу негіздері, тіл элементтерінің өзара қатысы, тілдің даму себептері мен бағыттары, тағы басқа жайттар жалпы тіл білімінің зерттеу нысаны болып табылады. Лингвистиканың зерттеу нысаны тіл болғандықтан, тіл тарихын зерттегенде, ең алдымен, тілдің шығуы жөніндегі мәселелерге тоқталмай кетпеске болмайды. Себебі тіл білімінің тарихы мен тіл жайындағы алғашқы ойлар адамзат баласы тілінің қандай негізде шыққандығы жөніндегі көзқарастардан бастау алады.

Адам баласының, жалпы адамзаттың дүниеге келіп, ойлау қабілетінің өсіп-жетіліп, сана-сезімінің қалыптасуынан бергі басты қарым-қатынас құралы бұл — тіл. Тілдің шығуы алғашқы адамдардың шығуымен байланысты. Тіл — күрделі құбылыс. Күрделілігі оның пайда болуы мен сан алуан қызметінде жатыр. Тіл дегеніміздің өзі, біріншіден, тарихи қалыптасқан болуы керек, себебі ол бір күннің немесе бір ғасырдың жемісі емес. Сан ғасырлық тарихты бастан кешіп, белгілі бір нормаға түскен, өңделген, жалпыхалықтық сипаты бар құбылыс. Кез келген тілдің бойынан сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы айқын аңғарылып тұрады, өйткені тілдегі сөздік құрам қоғамдағы болып жатқан әр түрлі тарихи жағдайлардың есебінен жасалады. Екіншіден, бір географиялық аймаққа кеңінен таралған болуы керек, өйткені белгілі бір территориядағы адамдардың қатынас құралы. Бір тілдің басқа аймақтарда қолданыс табуы, мәселен, ағылшын тілінің АҚШ-та, Үндістанда т.б. ол сол кездегі Ұлыбританияның аталмыш елдерді отарлау саясатына байланысты болып отыр. Үшіншіден, тіл қандас адамдар қоғамына тән болуы керек, осыдан тілдердің семьясы деген ұғым пайда болады. Төртіншіден, тіл адамдар арасында коммуникативтік қызмет атқарады, яғни белгілі бір хабарды, ақпаратты жеткізудің басты құралы. Коммуникативтік қызмет тілдің шығуына себеп болды. Бесіншіден, адам ойын жарыққа шығарады. К.Марксше айтқанда, «тіл — ойдың тікелей шындығы», яғни тіл абстрактілі ойды материалдандырудың (деректендірудің) басты көрсеткіші. Осыдан тіл мен ойдың байланысы келіп шығады. Алтыншыдан, тіл хабарды жеткізу, ойды білдірумен қатар, адамның сезімін де жеткізудің басты құралы болып табылады. Адам өзін қоршаған ортасына байланысты алған әсерін, бір нәрсені ұнату не ұнатпауы сияқты сезімдерін де осы тіл арқылы жеткізеді. Жетіншіден, тілдің атадан балаға мирас ретінде қалып отыратын қасиеті де бар. Кез келген ұлт немесе халық тілінің сақталып қалуы аға буын ұрпаққа байланысты. Мәселен, Ресей Федерациясы құрамында өмір сүретін удмурт халқы бар. Удмурт тілі угро-фин тілдер тобына жатады. Ресей саясатына байланысты удмурт халқының өсіп келе жатқан жас ұрпақ буыны орыс тілінде білім алып, сол тілде сөйлеуде. Аға буын ұрпағы тарихтан жоғалған жағдайда тілдері де өлі тілдер қатарынан әбден орын алуы мүмкін. Сегізіншіден, тілдің белгілі бір дыбыстық жүйесі, лексикалық құрамы және грамматикалық құрылысы болуы керек. Осыдан келіп тілдің келесі қызметтері шығады:

1. Тіл — адамдар арасындағы қарым-қатынастың басты құралы. Бұл — тілдің коммуникативтік қызметі.

2. Тіл — ойды жарыққа шығарудың, сезімді білдірудің басты көрсеткіші. Бұл — тілдің экспрессивтік қызметі.

3. Тілдің атадан балаға мұра ретінде қалып отыру қасиеті. Бұл — тілдің аккумулятивтік қызметі.

Тілдің шығуы туралы мәселені сөз еткенде, екі түрлі нәрсені ажыратып алуымыз керек. Біріншісі, жалпы адамзат баласы тілінің шығуы, екіншіден, жекелеген тілдердің шығуы. Өйткені жекелеген тілдердің шығуы — кейінгі дәуірлердің жемісі. Ал жалпы адамзат баласының тілінің шығуына қатысты шешімін таппаған даулы мәселелер әлі де көп. Себебі бұл мәселеге қатысты бірізді толыққанды пікір жоқ.

Адам баласының тілінің шығуы туралы алғашқы тәжірибелер мен ғылыми болжамдар ежелгі Египеттен басталады. «Ежелгі Египет тарихынан тілдің пайда болуы, оның мән-маңызы турасындағы құпияны ашуға талпынушылықты б.д.д. III мыңжылдықта құрастырылған «Мемфийский философско-богословный трактат» атты еңбектен кездестіруге болады. Бұл трактат біріккен Египет пен Мемфистің (қала мемлекет) астанасының құдайы Птахтың аруағын көтермелеу мақсатында жазылған көрінеді. Онда Птах барлық заттар мен құбылыстарға атау береді, «адамның көру, есту, түйсіну сезімдері ойлауға мәлімет береді және түрткі болды, ал жүрек жасаған мен ойлағанды тіл мен сөйлеу жарыққа шығарады» деген ойлар бар.

Египет тарихында б.д.д. 1400 жылдары жазылған кейбір трактаттарда әлемнің билеушісі — Атон. Ол әр сәбидің аузына сөз салып үйретіп, тілдерді халықтарға үлестіреді деген тұжырымдар бар. Демек, Египетте тіл мен сөйлеудің пайда болуы — құдайлар мен билеушілердің атына танылған деген сөз» [1; 6].

Бұған қатысты тарихтың атасы Геродоттың мынандай дерегі бар:

«Псамметих (б.з.д. 663–610) таққа отырғаннан кейін, қай адамдар, қай тіл ең бірінші шыққан деген мәліметтерді жинай бастайды. Патша қарапайым адамдардың жаңа туған екі нәрестесін алып, оны малшыға беріп, қойларының арасында тәрбиелеуін сұрайды. Патшаның бұйрығы бойынша бірде-бір адам балалардың көзінше сөйлемей керек. Жас нәрестелерді малшы қой қамайтын жерде ұстап, ол жерде оларды өскенше ешкінің сүтімен тамақтандырады. Сөйтіп патша балалар өскенде қай сөзді бірінші айтады деп күтеді. Арада екі жыл өтеді. Бір күні малшы қораға кіріп келген кезде, екі бала малшының аяғына жабысып, екі қолын созып, «бекос» деген сөзді айтады. Болған жағдайды патша естіп, әміршілеріне бұл сөзді қай халық айтатынын білуді сұрайды. Фригиец тілінде бекос «нан» дегенді білдіретінін әміршілері патшаға жеткізеді. Египеттердің болжамы бойынша, ең алғашқы халық тілі фригиецтер болып табылады». Адамдардың өздігінен сөйлей алатынын б.з.д. I ғасырда өмір сүрген рим шешені Квинтилиан да жоққа шығармайды. Ол шөл далада мылқаулар асыраған сир балалары сөздерді айтатын болған, бірақ оларды байланыстырып, сөйлей алмаған дейді. Әрине, бұл айтылғандардың бәрі — адамзат баласы тілінің шығуының дәлелі бола алады деп айта алмаймыз.

Тілдің шығуы жөнінде ежелгі Греция тіл білімінде де сөз етіледі. Гераклит Эфесский (б.з.д. 535–475) пікірі бойынша, атаулар табиғаттан берілген. Атаулар — бар заттардың көлеңкесі [2].

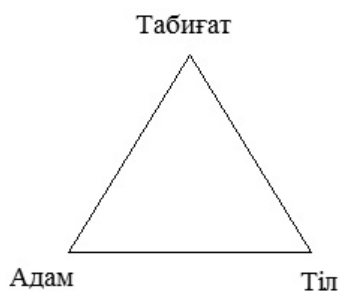
«Тілдің пайда болуы жөніндегі теория IX–XI ғасырлар аралығында араб лингвистикасы мен мұсылман теологиясында ерекше сөз болып, ғалымдар екі лагерьге бөлінді. Біріншісі — тілдің пайда болуын құдай атына танушылар, екіншісі — тілдің шығуын қоғамдық келісім деп білетіндер» [1; 33].

Тілдің пайда болуы, тілдердің неліктен түрлі болатындығы, алғаш пайда болған қай тіл деген мәселелерде армяндар ортағасырлық авторлар секілді Інжілдегі (Библиядағы), оның аңыздарындағы табиғаттың ұлы құбылыстарына атауды құдай берді, ал қарапайым тіршілік иелеріне атауды алғашқы адам — Адам тағайындады деген бағыттарды ұстанды. Г.Татеваци (1346–1410) «Сауалдар кітабы» атты еңбегінде тілдің шығуын бір құдайға телісе, тарихшы әрі грамматист В.Аравелци (XIII ғ.) алғашқы тіл — Адамның тілі — иврит тілі, содан соң халдей, сирия, араб тілдері пайда болды, — деп есептейді [1; 38].

Бірқатар ғалымдар тілді жаратылыстану ғылымдары қатарына жатқызса, енді біреулері оны әлеуметтік ғылымдар қатарына жатқызады. Себебі неде? Өйткені тіл білімінде тілдің шығуына қатысты екі түрлі көзқарас немесе екі түрлі теория бар. Оның бірі биологиялық теория, екіншісі әлеуметтік теория. Биологиялық теорияның жақтаушысы Ф.Бопп (XIX ғ.). Ол: «Адам баласының тілін құдай жаратқан, ол — биологиялық құбылыс», — деп есептейді. Бұл қаншалықты шындыққа жанасатын пікір? Егер де діни тұрғыдан қарайтын болсақ, шындыққа жанасатын сияқты. Бұған қатысты бірнеше аңыз-әңгімелер де жоқ емес. Мәселен, б.з.д. XX ғасырда ежелгі үнділік ведаларда заттарға атауларды құдайдың көмегі арқылы ғұламалар берген делінген. Ал Библияның екінші бабында (Ветхий завет): *«И взял Господь Бог человека, которого создал, и поселил его в саду Едемском, чтобы возделывать его и хранить его. И сказал Господь Бог: не хорошо быть человеку одному; сотворим ему помощника, соответственного ему. Господь Бог образовал из земли всех животных полевых и всех птиц небесных, и привел их к человеку, чтобы видеть, как он назовет их, и чтобы, как наречет человек всякую душу живую, так и было имя ей. И нарек человек имена всем скотам и птицам небесным и всем зверям полевым...»* (Бытие, 2, 15–22). Бұл құранда да осылай. Алла тағала адам баласын топырақтан жаратып, оған өзінің періштелері арқылы зат пен құбылыс атауларын үйреткен.

Тілді құдай немесе билеуші адам жасады деген пікірді мүлдем жоққа шығарушы римдіктер болды. Римдік ақын, материалист-философ Лукреций Карр (б.з.д. I ғ.): «Тілде түрлі дыбыстардың пайда болуына табиғат әсер етті, қажеттіліктен келіп заттарға атау беру туындады», — дейді [1; 26].

Ғылыми тұрғыдан қарайтын болсақ, құдай табиғат пен адам баласын жаратты және бұл екеуінің өзіндік даму заңдылықтары да бар. Әрқайсысы өздігінен дамиды. Тілді де құдай жаратқан болса, оның да өзіндік даму заңдылығы болар еді. Басқаша айтқанда, тіл адамға тәуелсіз болады.

Керісінше, адам болған жерде қоғам болады, қоғам бар жерде тіл болатынын естен шығармау керек. Тіл мен қоғамның байланысы екіжақты. Тіл — адам баласының туындысы. Бұған дәлел ретінде төмендегі аңыз-әңгімелерді келтіріп кетуге болады.

1. *«1920 жыл. Индия жерінде қасқыр үңгірінен табылған екі қыз — Амала мен Камала хикаясы. Қасқыр үңгірінен алынғанда, Амала екі жасар, Камала жеті-сегіз жасар екен. Екеуі де төрт аяқтап жүреді екен. Шығаратын дыбыстары қасқырдың ырылына ұқсайды. Камала түнде ұлиды екен. Күндіз бетін қабырға жаққа қаратып алып, бұрышта отырып ұйықтайды. Кигізген киімді айырып тастайды. Түнде түн қараңғылығын жақсы көреді екен. Алғашқы кездерде оттан, жарықтан, судан өлердей қорқатын болыпты. Камала екі жылдан кейін ғана түрегеп тұруға әзер үйреніпті. Алты жылдан кейін ғана жүруге жарапты. Онда да төрт аяқтап жүгіреді екен. Төрт жыл ішінде алты-ақ сөз, жеті жылда 45-ақ сөз үйреніпті. Амала адам қолына келген соң, біраздан кейін тиіп ауырып өліпті. Ал 7–8 жыл адам қолында — Синх деген священниктің қолында тәрбиеленген Камала, ақыры, нағыз адамдық қалыпқа келе алмапты».*

2. *«1954 жылдың қаңтарында Үндістанның бір қалашығының вокзалы маңынан кір-қожалақ, адам тектес бір тіршілік иесі қолға түседі. Шамасы, ол қасқырлар үйірінен қалып қойған болса керек. Төрт аяқтап қимылдайды. Денесінің бір де жері сау емес, қаптаған тыртық. Бұл — ұл екен. Оған Раму деген ат қойылады. Госпитальға әкелгенде, дәрігерлер мұның қасқырлар ортасында өскен бала екенін анықтапты. Раму етті ишкідей жейді екен, суды итше жалап ішеді, электр жарығына өте сезімтал, ашулы ырлдар шығарады. Ол үш айдан кейін өзін күтушілерге үйрене бастайды, ойыншықтарға қарайтын болыпты. Бірақ баланың ой-қабілеті тіптен төмен, тіптен жетілмеген, дыбысқа бөліп сөйлеу дегенді үйрене алмай-ақ қойыпты. Жаңа өмірге — адамдар арасына келгенімен, Раму қасқыр мен ит көрсе болды, қатты қуанатын көрінеді. Әсіресе, қасқыр десе, жан-тәні қалмайтын. Әдейі зоопаркке, қасқыр клеткасына апарып көрсетсе, қасқырды қатты қызықтап, маз-мейрам болады екен, солармен бірге клеткада қалмақ ойы болыпты. Раму қасқырлар ортасында 8 жыл болған екен, тіпті 16 жасқа келгеннің өзінде тілге үйрене алмай-ақ қойса керек» [3].*

Бұдан шығатын қорытынды, қоғам болмаған жерде тілдің де болуы мүмкін емес.

Биологиялық теорияны жақтаушы келесі бір өкіл — А.Шлейхер (1821–1868). Ол тілді биологиялық ағзаға теңеп, оның өсімдіктер мен хайуанаттар дүниесінен еш айырмашылығы жоқ дегенді айтады. Бұл да қате көзқарас. Салыстырмалы тұрғыда, тілдің де тірі ағза сияқты пайда болып, дамитыны рас шығар, бірақ тілдің өлуі шарт емес. Тіл білімінде «өлі тілдер» деген термин бар. Бірақ бұл тілдердің қартайып өлуі емес, белгілі бір тарихи жағдайларға байланысты қолданыстан шығып қалуы. Биологиялық ағзадағы қасиет ген арқылы беріледі, тіл ген арқылы берілмейді. Ол қоршаған орта арқылы сіңіріледі. Мәселен, қазақ баласын ағылшын асырап алған болса, ол сол елдің ортасында ағылшынша сөйлейді. Ал жекелеген қасиеттері ген арқылы берілуі мүмкін.

Тілді биологиялық құбылыс деп, жаратылыстану ғылымдарының қатарына жатқызу идеясы Ч.Дарвин (1809–1882) ілімі негізінде пайда болды. Ағылшын натуралисі дыбысқа еліктеу мен одағай теориялары — алғашқы адам баласы тілінің негізі деп есептейді.

Биологиялық теорияның ғылымда белең алған бағыттарының бірі — адамзат баласы тілінің дыбысқа еліктеуден пайда болғандығы туралы теория мен адамның ішкі көңіл-күйі негізіндегі эмоционалдық теория.

Дыбысқа еліктеу теориясын жақтаушы Г.Лейбниц (1646–1716): «Дыбыстардан алғашқы сөздер жасалып, олар заттардың атауына айналды», — дейді. Негізгі еңбегі — «Адам ақылы жөніндегі жаңа тәжірибелер». Шын мәнінде, бұл теория бойынша, адамзат баласы тілінің пайда болуы мүмкін емес. Себебі табиғатта барлық заттар дыбыс шығара бермейді және осыған орай тілдегі барлық сөздер тек

еліктеу сөздерден құралмаған. Тек адам баласының акустикалық, яғни әр түрлі сыртқы дыбыстарды естіп, соны дыбыстауға белгілі бір дәрежеде ғана талпынғандығы рас. Өйткені адам естімесе, саңырау болады. Ал саңырау адам сөйлей алмайды.

Келесі эмоционалдық теорияның авторы — Ж.-Ж.Руссо (1712–1778). Негізгі еңбегі — «Тілдің пайда болуы жөнінде тәжірибе» (1761). Ол: «Эмоцияны білдіретін әр түрлі еріксіз шығарылған дыбыстар зат атауларына айналып, осыдан тіл пайда болды» — дейді. Бұл теория кейін одағай теориясына ұласты. Бұл теорияның жақтаушысы француз жазушысы — Шарль де Бросс (1709–1777) болды. Ол балалар қылығын қадағалай отырып, олардың ең алғашқы шығарған дыбыстары одағайға ұласатындығын аңғарады да, адамзат баласының тілі де одағайлардан шыққан деген болжам жасайды.

Ресейде одағай теориясын дамытқан ғалым Д.Н.Кудрявский. Ол: «Алғашқы сөздер одағайлардан шықты» дегенді алға тартады (XIX–XX ғғ.). Қалай болғанда да, бұл теориялардың шындыққа жанасуы екіталай. Қоршаған ортада заттар мен құбылыстардың барлығы эмоция тудырмайды және тілдегі сөздер одағай сөздер ғана емес. Еріксізден шығарылған эмоциялық күй арқылы (қуану, қорқу, қайғыру т.б.) адам баласының дыбыс жасаушы мүшелерінің (артикуляциясы) дамығандығы рас, бірақ тіл осыдан шыққан деп кесіп айта алмаймыз. Бұл теорияны жақтаушылар тілдің, ең біріншіден, әлеуметтік мәнін ескермеді. Тілдің қоғамдық құбылыс екендігіне баса назар аудармады.

Екінші, әлеуметтік теорияның негізгі қағидасы адамзат баласының тілінің шығуын еңбекпен байланыстырады. Л.Нуаре, К.Бюхер: «Тіл адамдардың алғашқы еңбек етуі кезінде шығарған рефлекті айқайларының негізінде пайда болды», — дейді (XIX ғ.). Бұл теория бойынша адамдар еңбек ету кезінде өз жұмыстарын жеңілдету үшін бір-біріне белгі беріп, айқайлайтын болған. Сол айқайдың негізінде тіл пайда болған дегенге саяды.

Томас Гоббс (1588–1679): «Алғашқы адамдар сөздерді өзара келісіп, саналы түрде шарттасып жасаған», — дейді. Бұл пікірді кейіннен Ж.-Ж.Руссо да қолдады. Бұл — негізінен қате теория. Себебі адам баласы (белгілі бір ұжым) қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды келісіп атау үшін (ат қою үшін) тілді қажет етеді. Ешкім ымдап атау бере алмайды. Сондықтан келісіп, шарттасу үшін де тіл керек екендігін естен шығармауымыз керек.

Кеңес үкіметі идеологиясын жақтаушы — лингвист Н.Я.Марр. Оның негізгі теориясы — «Тілдің сатылық даму теориясы». Ол: «Алғашқыдағы ымдық тіл еңбектің арқасында сөйлеу тіліне айналды», — дейді (XX ғ.). Бұл пікір шындыққа жанасады. Алайда Н.Я.Маррдың тілге таптық тұрғыдан сипат беруі — қате тұжырым. Тіл байдың, кедейдің тілі болып ешуақытта бөлінбейді және ол қоғамдық формацияның өзгеруіне байланысты сатылап дамымайды.

Одағай теориясы мен қоғамдық шарттасу теорияларымен байланысы бар келесі теория — ым-ишара теориясы. Өкілі — неміс философы В.Вунд (1832–1920). Бұл теория бойынша, тіл еркін және санасыз негізде пайда болған. Мұны Ж.-Ж.Руссо да қолдайды. Оның ойынша, тіл ым-ишара негізінде пайда болып, уақыт өте келе (адамдар бір-бірімен алыстан немесе түнде еңбек ету кезінде қолайсыз болуына байланысты) дыбыстық негізге көшті [2].

Француз ойшылы Д.Дидро Ж.-Ж.Руссоның теориясын қатты сынап, алғашында қоғам пайда болды, сосын қажеттіліктен тіл шықты. Адам өзінің тілі үшін құдайға қарыздар деп есептеді.

«Ең алғашқы тіл адамдардың бір-біріне көмектесу қажеттігінен туған», — деп есептеді француз философы Э.Б. де Кондильяк. Оның ойынша, анасы баласына көп сөйлемейді, керісінше, баласының анасынан көп сұрауына байланысты алғашқы тілді бала жасаған, — дейді. Бұл болжамға да келісу қиын [2].

И.Гердер «Тілдің пайда болуы жөніндегі зерттеулер» (1772) атты еңбегінде тіл табиғи түрде пайда болды, ол тіл және ойлаудың қарым-қатынасымен тікелей байланысты, халықтар тілдің негізінде ойлауға, ойлаудың негізінде сөйлеуге үйренді, — дейді [1; 80].

Адамзат баласы тілінің шығуы жөнінде құнды пікір білдірген ғалымдар К.Маркс, Ф.Энгельс (1820–1895) болды. Бұл Ф.Энгельстің «Семьяның, жеке меншіктің пайда болуы», «Маймылдың адамға айналу процесіндегі еңбектің рөлі» атты еңбектерінде жан-жақты баяндалады. Олар: «Тіл де сана сияқты басқа адамдармен қатынас жасау мұқтажығынан және қажеттілігінен туды», — дейді. Шын мәнінде адамзат баласы тілінің шығуы адам қоғамының пайда болуымен тығыз байланысты. Алғашқы адамдар қоршаған орта жағдайына (қатаң климат, аңдардың жеп қоюуы, аштықтан қырылуы т.с.с.) байланысты ру, тайпа болып бірікті. Кейін халық болып, мемлекет құрды. Ұжым болып қалыптасқаннан кейін, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қажеттігі туды. Әрине, мұның бәрі ойлаудың жетіліп, сананың қалыптаса бастауынан туындады. Ал сана қалыптасқаннан

бастап, адамзат баласының тілі де қоса дамыды. Ол алғашында өте қарапайым болды. Ең бірінші ымдық тіл, содан бірте-бірте дыбыстық тіл пайда болды. Кейін жазу шықты. Мұның бәрі адам баласының эволюциялық дамуымен тікелей байланысты. Ал тілдің нақты қай ғасырда, қай жылда пайда болғандығы жөнінде еш дерек жоқ. Бір білетіміз, адамзат баласы пайда болып, санасының қалыптасуы кезеңінде тіл де шықты.

Жекелеген тілдер жайында айтатын болсақ, бүгінде әлемде қанша тіл бар деген сауал туындайды. Дүниежүзі тілдерінің нақты саны жайында да бірізді пікір жоқ. Дүниежүзі халықтарының тілдеріне қатысты әр түрлі деректер бар:

1. «Халықаралық лингвистикалық энциклопедияның» дерегі бойынша, әлемде 6604 тіл бар (оның 300-і — өлі).

2. «Әлем тілдерінің атласы» атты еңбекте 6796 тіл бар. Француз ғалымдарының зерттеуі бойынша, дүниежүзінде 3000-нан аса тіл бар.

3. Неміс ғалымдарының зерттеуі бойынша, әлемде 5661 тіл бар, оның 4200-і — тірі тілдер, 1400-ден астамы — өлі тілдер.

4. Ал АҚШ конгресі кітапханасының анықтауынша, жер бетінде 7048 тіл бар.

5. 2004 жылғы ЮНЕСКО-ның дерегі бойынша, дүниежүзінде 6809 тіл бар делінген.

Дүниежүзі тілдерінің ұзын саны 3000-нан 10000-ға дейінгі аралықты қамтиды. Оның өзіндік бірнеше себептері бар.

Біріншіден, әлем тілдерінің санын анықтауға қатысты нақты критерийдің жоқтығы. Мысалы, айқын өлшем болмағандықтан, тірі тіл мен өлі тілдің ара жігін ажырату қиын. Жалпы бір адам болса да, ана тілі деп тұрақты сөйлеген тіл ғана тірі тіл деп қабылданады. Тілдердің жер бетінен жылдам жоғалып кетуіне экономикалық және саяси шешімдер қатты ықпал етуде. Соның салдарынан шағын қауымдастық тілдері зардап шегеді. Мысалы, XIX ғасырда Бразилияда 1000-нан астам үндіс тілдері болса, бүгінде олардан тек 200 тіл қалды. Тілдің өлу үдерісін тежеп, көпке дейін сақтайтын — аға ұрпақ өкілдері. Тілдердің өлу үдерісінің бірінші көрсеткіші — монолингвистердің (тек қана ана тілінде сөйлейтіндер) азаюы. Соңғы жылдары дүниежүзі тілдерінің төрттен бірі 1000 сөйлеушіге, тең жартысы 10 000 сөйлеушіге азайған (лингвистердің болжамы бойынша, бұл тілдер жақын арадағы 50 жылда жойылады), сонымен қатар 455 тілді ана тілі деп есептейтіндер саны 100 адамнан аспаса, 310 тіл өлі тіл ретінде танылып отыр.

Екіншіден, әлемнің лингвистикалық картасында жете зерттелмеген аймақтардың болуы. Мысалы; Трансамазонка жол жүйесі іске қосылғалы Амазонка өзенінің аңғарында өмір сүріп жатқан бұрын белгісіз халықтар және тілдер ашылуда, сондай-ақ Орталық Африка, Жаңа Гвинея, т.б. жерлердегі тілдерді қайта тіркеу барысында да жаңа тілдер табылуда. Бұдан басқа, тіпті лингвистикалық зерттеулер жүргізілмеген де елдер бар.

Үшіншіден, кейбір тайпа тілдерінің нақты атауының болмауы. Мысалы, көптеген қауымдастық тілдерінің арнайы атаулары жоқ, атау ретінде сол тайпа өмір сүрген жердің, не өзеннің атауы, т.б. қолданылады.

Төртіншіден, тіл мен диалект арасында шекараның болмауы. Мысалы, Ұлыбритания, АҚШ, Жаңа Зеландия, т.б. жерлердегі ағылшын тілінің түрліше сөздік құрамы, сөйлеу, жазылу, айтылуы жөніндегі мәселелер әлі ортақ шешімін таппаған. Сондай-ақ саяси, діни, әдеби алшақтықтар салдарынан хинди мен урду, бенгал мен ассам, серб пен хорват тілдері жеке-жеке дара тіл деп танылды. Ал қытай тіліндегі диалектілердің бір-бірінен алшақтығы соншалық, сол диалектіні ана тілі деп қабылдап, иероглифті танитындар ғана бірін-бірі ұғады.

Бесіншіден, бүгін бар есептегі тіл ертең болмауы мүмкін, яғни тілдердің өлуі сияқты мәселелер жағдайды қиындатады.

Қорыта айтқанда, адамзат баласының ажырамас бір бөлігіне айналған, әр кезеңде қоғам қажеттігін өтейтін қарым-қатынас құралы ғана емес, ойын жарыққа шығару мен сезімі мен көңіл-күйін жеткізудің басты құралына айналған, атадан балаға мирас болып келе жатқан қаруы — бұл тіл. Тіл — қай кезеңнің, қай уақыттың болмасын айнасы, адамзат қоғамының, мәдениеті мен өркениетінің бастамасы. Адамзат баласы тілінің шығуы адамның адам болып қалыптасқан кезеңінен басталады десек те болады. Тіл ойлаудың негізінде пайда болды. Ойлау еңбек әрекеті нәтижесінде қалыптасты. Үздіксіз ойлаудың нәтижесінде сана қалыптасты. Сана арқылы тіл пайда болды. Әрине, қалай болғанда да құдай адамды жаратты, ал тіл адам баласының туындысы деген дұрыс болар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999. — 203 б.
- 2 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.langust.ru
- 3 Хасенов Ә. Тіл білімі. — Алматы: Санат, 2003. — 51, 52-б.

Е.Е.Туйте, А.А.Блялова, Л.Б.Кадырова

Теории о возникновении языка

В статье рассмотрены разные теории о возникновении языка человечества, а также становление лингвистики как науки и её основные проблемы. Проанализированы определения языка, его основные функции, мнения и взгляды ученых о языке, начиная с древних времен. Авторами приведены сведения о количестве языков в мире, объяснены причины разновидностей языков.

E.E.Tuyte, A.A.Blyalova, L.B.Kadyrova

Theories about language emergence

In article various theories about emergence of language of mankind, and also linguistics formation as sciences and its main problems are considered. It is analyzed language definitions, its main functions, opinions and views of scientists about language, since the drevnykh of times. The author provides data on quantity of languages in the world, explains the reasons of a kind of languages.

References

- 1 Zhalmakhanov Sh.Sh. *Linguistics history*, Karagandy: Publ. KSU, 1999, p. 203.
- 2 [ER]. Access mode: www.langust.ru
- 3 Hasenov A. *Linguistics*, Almaty: Sanat, 2003, p. 51, 52.

ӘОЖ 81'1:81'36

Э.Н.Ажарбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: elvira-2210@mail.ru)

Түркі тіл біліміндегі белгілілік/белгісіздік мәселесі

Мақалада түркі тіл біліміндегі белгілілік/белгісіздік категориясының берілу жолдары қарастырылды. Автор белгілілік/белгісіздік мәнің түркі тіл біліміне де тән категория екендігін түркітанушылардың зерттеулеріне сүйене отырып, дәлелдеді. Түркі тілдерінде белгілілік/белгісіздік артикльдерінің жоқтығын, бірақ белгілілік/белгісіздік мән басқа амал-тәсілдер арқылы берілетіндігін тілдік деректер арқылы зерттеді. Белгілілік/белгісіздік категориясының қазақ тілінде бар тілдік құбылыс екендігін, табыс жалғаулы сөздің я табыс жалғаусыз сөздің белгілілік/белгісіздік мәнге ие болуы оларды анықтайтын мүшелерге байланысты екендігін нақты мысалдармен көрсетті.

Кілт сөздер: белгілілік, белгісіздік, түркі тілдері, қазақ тілі, табыс жалғаулы, табыс жалғаусыз, толықтауыш, анықтауыш, синтаксистік қызмет.

Түркітануда белгілілік/белгісіздік — түпкі шешімін таппаған мәселелердің бірі. Ғылыми еңбектерде чуваш, түрікмен, татар, қырғыз, башқұрт, құмық тілдеріндегі белгілілік/белгісіздіктің көрінісі жөнінде И.А.Андреев, П.Азимов, Дж.Амансариев, К.Сариев, М.З.Закиев, Б.Н.Юнусалиев, Н.Ф.Катанов, П.М.Мелиоранский, Н.А.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, В.М.Насилов, А.П.Поцелуевский,